

ПАРАТЕКСТУАЛЬНІ ЕЛЕМЕНТИ ІСТОРИЧНОЇ ПРОЗИ РОМАНА ІВАНИЧУКА «МАЛЬВИ»

Оксана Назаренко

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри прикладної лінгвістики
Національного університету «Одеська юридична академія»
вул. Фонтанська дорога, 23, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-4697-6100
e-mail: nazoks13@gmail.com

Анотація. До паратекстуальних елементів історичного роману «Мальви» уналежнюємо заголовок, епіграфи до розділів, примітки та коментарі, епілог, післямову, позначення дати й місця написання твору.

Метою дослідження є аналіз паратекстуальних елементів як структурного компонента, навколо-текстового середовища історичної прози Романа Іваничука «Мальви». Для досягнення поставленої мети вирішено конкретні завдання: проаналізовано текст твору з огляду на наявність у ньому паратекстуальних елементів; охарактеризовано всі компоненти паратексту та простежено особливості їх інтерпретації; визначено та обґрунтовано особливості та типи структурних змін та запозиченого тексту; встановлено та проаналізовано текст-джерело, визначено типологію та функції цитат епіграфів, проаналізовано лексичні та екстралінгвістичні коментарі та примітки до історичного роману.

У статті обґрунтовано вибір автором заголовка-символа до історичного роману, оскільки квіти мальви – це трагічний символ українського народу. Наголошено, що домінуючою функцією заголовка є номінативна, тому що він виступає ініціальним елементом тексту, проте є своєрідним ключем для розуміння його сюжету. Епіграфи до кожного розділу автор добирив з українських народних пісень, з творів Т. Шевченка, Сааді, Авіценни, Рудаки, Біблії, з сур Корану, цитат з хадісів.

Коментар і примітки як післятекстовий комплекс передають інформацію двох типів: лінгвістичну – скеровану на тлумачення та переклад слів, виразів; екстралінгвістичну – тлумачаться невідомі явища, події, історичні факти, біографічні дані історичних осіб, подаються авторські зауваження щодо описаних подій. Деталізовано специфіку використання післямови, де автор представив епілог та есеї під назвою «Як я шукав свої «Мальви»». Епілог репрезентований короткими діалогами між персонажами твору на різні теми та уривками з листів історичних осіб. В есеї викладено індивідуальні думки та авторські міркування у вигляді фрагментів-пригод, які не пов'язані між собою, але допомагають читачеві глибше зрозуміти зміст тексту.

Ключові слова: паратекстуальні елементи, заголовок, епіграф, коментарі, Роман Іваничук, історичний роман, «Мальви».

THE HISTORICAL PROSE PARATEXTUAL ELEMENTS OF ROMAN IVANYCHUK'S NOVEL "MALVY"

Oksana Nazarenko

Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of Applied Linguistics,
National University "Odessa Law Academy"
Fontanskaya doroga str., 23, Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-4697-6100
e-mail: nazoks13@gmail.com

Abstract. The paratextual elements of historical novel "Malvy" include the title, chapter epigraphs, notes and comments, epilogue, afterword, marking the date and place of writing of the novel.

The purpose of research is the paratextual elements analysis as a structural component, the surrounding textual environment of Roman Ivanychuk's historical prose "Malvy". The purpose realization involves solving the following specific tasks: the text of research was analyzed for the presence of paratextual elements in it;

all paratextuality components were characterized and their interpretation peculiarities were distinguished; the features and types of structural changes and borrowed text were defined and substantiated; the source text was established and analyzed, the typology and functions of epigraph citations were determined, the historical novel's lexical and extralinguistic comments and notes were analyzed.

The article substantiates the author's choice of the title-symbol for the historical novel, since mallow flowers are a tragic symbol of the Ukrainian people. It is emphasized that the title dominant function is nominative, because it acts as the text initial element, but is a kind of key for understanding its plot. The author selected epigraphs for each chapter from Ukrainian folk songs, from the works of Taras Shevchenko, Saadi, Avicenna, Rudaki, biblical sayings, surahs from the Koran, and quotes from hadiths.

Commentary and notes as a post-textual complex convey two types of information: linguistic – aimed at interpreting and translating words and expressions; extralinguistic – interpreting unknown phenomena, events, historical facts, biographical data of historical figures, and providing author's comments on the events described. The specifics of afterword use were detailed, where the author presented an epilogue and an essay entitled "How I searched for my "Malvy". The epilogue is represented by short dialogues between the novel characters on various topics and excerpts from historical figures letters. The essay presents individual thoughts and author's reflection in the form of adventure fragments, which are not related to each other, but help the reader to understand the text content more deeply.

Key words: *paratextual elements, title, epigraph, comments, Roman Ivanychuk, historical novel, "Malvy".*

Постановка проблеми. Дослідження художнього тексту як цілісного явища, особливостей і закономірностей його функціонування становить одну з актуальних проблем сучасного літературознавства та мовознавства.

Французький літературознавець Ж. Женетт зауважив, що для нього тексти цікаві, передусім, своєю транстекстуальністю, тобто властивістю виходити за власні межі, вступати у явний чи прихований діалог з іншими текстами [2, с. 81]. Науковець виокремлює основні типи взаємодії текстів за семантичною характеристикою: власне інтертекстуальність, що передбачає співіснування в одному тексті вербальних елементів інших текстів (цитати, алюзії); паратекстуальність – структурну гетерогенність тексту, тобто відношення основного тексту до своєї назви, передмови, післямови тощо; метатекстуальність – експлікацію коментаря і посилання на претекст; гіпертекстуальність – пародіювання одного тексту іншим: можливе як на рівні змісту, так і форми; архітекстуальність – жанровий зв'язок текстів [3, с. 104]. Разом з представленою класифікацією дослідник у книзі «Паратексти: пороги інтерпретації» вводить у літературознавство термін «паратекст» – «відношення тексту до його найближчого навколотекстового середовища, адже саме елементи паратексту межують із текстом, а також контролюють, скеровують читача на сприйняття твору» [3, с. 109] та коментують самий текст. За Ж. Жанеттом, усі паратекстуальні елементи можна поді-

лити на дві ширші категорії – перітекст (те, що перебуває всередині тексту, – заголовок, підзаголовок, назви розділів, епіграф, присвята, передмова, примітки тощо) та епітекст (він є «зовнішнім» щодо тексту. Це інтерв'ю з автором, рекламні оголошення, рецензії критиків тощо). Вчений аналізує різні види видавничого перітексту, а також публічного й приватного епітекстів [4, с. 26].

Американський науковець, літературознавець, уродженець Франції М. Ріффатерр зазначав, що в літературному творі «кожний лексичний елемент є верхівкою айсберга, лексичного комплексу, семантична система якого стискається в одному слові» [1, с. 627].

Метою нашого дослідження є аналіз паратекстуальних елементів як структурного компонента, навколотекстового середовища історичної прози Романа Іваничука «Мальви». Для досягнення поставленої мети вирішено конкретні **завдання**: проаналізовано текст твору з огляду на наявність у ньому паратекстуальних елементів; охарактеризовано всі компоненти паратекстуальності та простежено особливості їх інтерпретації; визначено та обґрунтовано особливості та типи структурних змін запозиченого тексту; встановлено та проаналізовано текст-джерело, визначено типологію та функції цитат епіграфів, проаналізовано лексичні та екстралінгвістичні коментарі та примітки до історичного роману.

Предметом дослідження є засоби реалізації паратекстуальних елементів у історичному романі «Мальви» на рівні заголовка, епіграфів, приміток, коментарів та післямови.

Вибір теми нашого дослідження зумовлений, по-перше, тим, що Роман Іваничук – визначна постать сучасного українського літературного олімпу. Він протягом майже пів століття творчої діяльності написав близько шістдесяти книг, читаючи які, можна мандрувати часом і простором, відкриваючи для себе незвідані сторінки української історії. По-друге, в історичному романі «Мальви», на нашу думку, яскраво реалізується паратекстуальність, зокрема паратекстуальні зв'язки на рівні навколотекстової структури твору.

Дослідження паратекстуальності висвітлено в ґрунтовних наукових розвідках [5; 11; 8; 4]. Проте паратекстуальні елементи на матеріалі українського художнього дискурсу не були системно вивчені, що увиразнює актуальність нашого дослідження. Це пов'язано з тим, що науковці зосереджували увагу на вивченні окремих компонентів паратекстуальності як наукової, так і художньої літератури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Етимологічно паратекстуальність складається з префікса *para*, що в перекладі з грецької мови позначає біля, навколо, та *textum* – тканина, зв'язок.

На думку М. Сокол, функціональний аспект паратексту є одним із найголовніших пунктів у розумінні такого поняття як паратекстуальність. Оскільки паратекст – «це дискурс, гетерономний, допоміжний і присвячений певній особі», то звідси функціональний аспект полягає у поліфункціональності одного елемента паратексту з іншим у межах певної книги. Ця взаємодія істотно впливає на сам текст твору [5, с. 219].

Ми підтримуємо думки й погляди М. Сокол, що «діалогічний характер паратекстуальних складників полягає у тому, що паратекст у явній чи імпліцитній формі впливає на читача, водночас формуючи та змінюючи оцінку тексту до або ж після його активного прочитання» [5, с. 218]. Із цієї творчої перспективи особливу увагу привертають різні форми та жанри міжтекстових зв'язків, зокрема паратекстуальності.

До проблеми множинних зв'язків тексту з іншими текстами звертався Р. Барт. Дослідник центральне місце у творі відводить читачеві, адже «читач – це людина без історії, без біографії, без психології, він – усього лише хтось, хто зводить воедино всі ті штрихи, які

створять письмо» [4, с. 19]. Услід за Р. Бартом Л. Женні зазначав, що читач повинен бути достатньо компетентним, аби розпізнати іншотекстові вкраплення й декодувати їх. Така компетентність, як зазначає науковець, набувається «лише в спілкуванні з безліччю текстів, для декодування необізнаність – річ неможлива» [6, с. 265].

Роман Іваничук написав понад двадцять історичних романів, численні збірки новел, десятки повістей. Визнання та славу письменник здобув, коли вийшов його перший історичний роман «Мальви», який був опублікований у 1968 році. Ільницький стверджує, що твір здобув таку широку популярність, що сьогодні нагадувати про його зміст, переказувати сюжетні колізії зайве. Їх можна передати короткою формулою – сутність зовнішнього і внутрішнього яничарства. Стильовий ключ – єдність символічного, історичного та інтелектуального складників, що доповнюють один одного та взаємодіють між собою [7, с. 16]. Творчість Р. Іваничука – це розкішне купання в українській мові, це вельми багата стилістика, можливість відчути плинність і багатство мови. Письменник дуже добре вмів працювати зі структурою тексту, був майстром історичного роману та митцем високого рівня.

До паратекстуальних елементів історичного роману «Мальви» уналежнюємо заголовки, епіграфи до розділів, післятекстовий комплекс – примітки та коментарі, епілог, післямову, позначення дати й місця написання твору, зміст. Особливої значущості набувають такі паратекстуальні елементи, як заголовок та епіграф, які репрезентують «голос автора», що зумовлено складною взаємодією категорій художньої події, художнього хронотопу та антропоцентричності, адже основні риси архітектоники виявляються в особливостях семантики та функціонування паратекстуальних елементів, які, з одного боку, віддзеркалюють формальний бік художнього твору, а з іншого, – отримують свою гіперсемантизацію у межах тексту [5, с. 220].

Створення заголовків художнього тексту ґрунтується на прагматичному чиннику: основна функція заголовка, з одного боку, – встановлення контакту автора з читачем, а з іншого боку, – «між автором і «чужим словом» та текстом» [8, с. 149]. Заголовок виконує різноманітні функції в тексті, серед

яких домінують є номінативна, тому що він виступає ініціальним елементом тексту, проте є своєрідним ключем для розуміння його сюжету, його можна вважати номінативним знаком. Оскільки наявний заголовок свідомо дібраний автором, то без нього текст не може бути цілісною одиницею, тобто зв'язок заголовка з художнім твором маніфестує єдність тексту – одну з центральних категорій прагматики – та відносну його завершеність [9, с. 56]. Р. Іваничук до історичного роману обрав однослівний заголовок «Мальви». Ми уналежнюємо його до заголовків-тропів, а конкретніше до заголовків-символів, оскільки квіти мальви – це трагічний символ українського народу: *Аж одного дня я нахилився над голівкою звідкись добре знайомої жовтої квітки, прищипленої коротеньким стебельцем до потрісканої кримської землі. «Що це за квітка?» – спитав я в дружини. Вона здивувалася, що я не можу розпізнати цвіту наших мальв. «Але ж вони у нас високі, вищі за соняшники!» – «Видно, ґрунт для них не той», – відказала дружина.*

І в цю мить прийшло до мене моє «євріка». Мальви! Мій історичний роман буде називатися «Мальвами». Бо це трагічний символ українського народу – гождого вродю, пишного на своїй землі й знищеного духовно та фізично на чужині [10, с. 229].

Другорядним вважаємо заголовок-антропонім одного з персонажів твору. У тексті розповідається про важке життя полонянки-українки Марії, її поневіряння на чужині з донькою Соломією, яку вона в Криму назвала Мальвою: *І тут запримітила, що її більше не дивує чудне ім'я доньки. Так назвала свою дівчинку давно, ще на початку неволі. Дитя було хворе і зжовкле, здавалось, не витримає тяжкої дороги з Карасубазара до Кафи. Несла дитину на руках і підставляла спину під нагайки, затуляючи свою крихітку. А під ногами то тут, то там подибувались вигнані, певне вітрами, на чужину мальви – ті самі, що пишались разом із соняшниками, рівні з ними, біля українських білостінних хат. Там пишались. А тут ховались у колючий курай, низькі, збідовані, та все-таки живі. Тож повірила Марія, що дочка теж виживе, як ці квіти на чужій землі, якщо тільки назве її Мальвою [10, с. 12].*

Слід згадати, що перший заголовок роману Р. Іваничука був «Яничари». Ця назва точніше

відображала події, які відбувалися в творі, але коли в 1990-тих роках автор видав роман з первісною назвою, то вона вже не сприйнялася читачами.

Реалізація паратекстуальності в історичному романі «Мальви» відбувається за допомогою міжтекстового комплексу, до складу якого уналежнюємо внутрішні заголовки та епіграфи до розділів. Автор не добирає конкретні назви до кожного розділу, тобто внутрішні заголовки, а будує їх за порядковою нумерацією і позначає числівники прописом: розділ перший, розділ другий тощо.

Епіграфи графічно відмежовані від тексту, розташовані в ініціальній, «сильній позиції», тобто на початку тексту, семантично з ним пов'язані. Роман складається з двадцяти розділів. До кожного розділу письменник дібрав епіграф, «він виявляється в романі й загальнокомпозиційним принципом» [11, с. 95], який розуміємо як настанову автора на подальше сприйняття тексту. Усі цитати епіграфів подано з атрибуцією, зазначено прототекст, що свідчить про авторитетність думки та її безапеляційність. Орієнтири внутрішньої типізації цього явища запропоновані в студіях Ж. Женетта. Дослідник наголошує, що будь-яка цитата, який би характер вона не мала, обов'язково вводить читача у сферу того культурного контексту, «обплутує» тією «сіткою культури», втекти з якої не може ніхто» [2, с. 144]. За допомогою вдало дібраних епіграфів автор відкриває зовнішню межу тексту для паратекстуальних зв'язків і літературних впливів різних напрямків й епох, тим самим збагачуючи, розкриваючи внутрішній світ твору. Так, у виборі цитат простежуємо певну закономірність: до тих розділів, які за сюжетною лінією присвячені українським бранцям, автор добирає цитати з творів української художньої літератури чи текстів усної народної творчості, а епіграфи до розділів, у яких розповідається про турецько-татарський світ, супроводжує цитатами з творів східних поетів, Корану, хадісів тощо. З метою використання паратекстуальних елементів, зокрема цитування епіграфів, автор твору прагне інтригувати читача, залучити його до інтелектуального пошуку в аспекті декодування смислової настанови твору до та після читання.

З метою глибшого розуміння читачами історичного тексту Роман Іваничук створює

та вводить до твору післятекстовий комплекс паратекстуальності – коментарі, примітки, післямову. Автор виступає як коментатор – «мета-автор», який «прагне інтелектуально вести свого читача» [12, с. 218]. Авторський коментар в історичному романі розташований всередині основного тексту. Коментар і примітки, створені автором, є органічними складниками художнього дискурсу та утворюють з ним цілісну, гармонійну єдність. За змістом вони майже не відрізняються, але коментар вживають в ширшому значенні, він слугує поясненню основного тексту, тому є глибшим за змістом, а примітки – стислі, лаконічні. У межах нашого дослідження ми будемо послуговуватися обома елементами паратексту, оскільки ці компоненти графічно відмежовані від основного тексту твору, є його структурними складниками та виконують роль посередника між автором та читачем. Такі паратекстуальні компоненти допомагають інтерпретувати твір, розуміти ідею автора й інформативність твору.

Коментар і примітки передають інформацію двох типів – лінгвістичну й екстралінгвістичну. Лінгвістична скерована на тлумачення незрозумілих слів, виразів, зокрема переклад іншомовних слів. Яскравим прикладом орієнтації тексту на українського читача автор подає переклад слів з *турецької, татарської, польської, арабської* мов. Екстралінгвістичні примітки тлумачать невідомі читачеві явища, події, історичні факти, біографічні дані історичних осіб, подають авторські зауваження щодо описаних подій.

До післятекстового комплексу паратекстуальних елементів уналежнюємо післямову. В історичному романі автор представив епілог та есеї під назвою «Як я шукав свої «Мальви»». Епілог репрезентований корот-

кими діалогами між персонажами твору на різні теми та уривками з листів Яна Казимира, Магомета IV, Богдана Хмельницького. В есеї Роман Іваничук детально виклав індивідуальні думки та авторські міркування у вигляді фрагментів-пригод, які не пов'язані між собою, але допомагають читачеві глибше зрозуміти зміст тексту: про задум твору, вибір теми та ідеї, деякі історичні відомості українського народу та турецько-татарського світу, збирання матеріалу, вибір назви твору та розкриття характерів персонажів.

Після епілогу письменник зазначає місце й дату написання твору: «*Львів – Бахчисарай. 1965–1967 рр.*». Саме задум написання історичного роману в автора з'явився у Львові, де він мешкав, а в Бахчисараї він збирав історичні відомості.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, Роман Іваничук професійно й майстерно дібрав навколотекстовий комплекс, який уналежнюємо до структурно-семантичної складової частини художнього твору, адже представлений паратекст – це зона контакту між свідомістю автора та свідомістю читача. Результат цієї взаємодії залежить від подальшого діалогу автора з читачем, наскільки читач зрозуміє текст та наскільки його сприйняття буде збігатися з авторськими настановами й інтенціями. Автор допомагає читачам глибше зрозуміти текст та зацікавлює авторською прозою.

Перспективним напрямом подальших розвідок у межах опрацьованої проблематики вважаємо аналіз інтертекстуальних одиниць в основному тексті історичного роману «Мальви», «Орда» та інших творах Романа Іваничука, що прислужиться у подальших наукових дослідженнях тексту художнього дискурсу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Riffaterre M. Syllepsis. *Critical Inquiry*, 1980. Vol. 6. № 4, p. 625–638.
2. Genette G. *Paratext. Thresholds of interpretation*. Cambridge : Cambridge University Press, 1997. 427 p.
3. Genette G. *The Architext: an Introduction*. Berkeley: University of California Press, 1992. 489 p.
4. Скорина Л.В. «Гомін і відгомін»: дискурс інтертекстуальності в українській літературі 1920-х років. Черкаси : Брама-Україна, 2019. 704 с.
5. Сокол М.О. Поняття паратексту та паратекстуальності в системі сучасного літературознавства. *Вісник Житомирського державного університету. Серія «Філологічні науки»*. 2011. Вип. 60. С. 218–221.
6. Jenny L. *Strategia formy. Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej*. 1988. № 79/1. P. 265–295.
7. Ільницький М.М. Історія кризь призму духовності: візія Романа Іваничука. *Слово і час*. 2019. Вип. 5. С. 14–20.

8. Сизоненко Н.М. Перітекстові елементи роману Р. Іваничука «Черлене вино». *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Серія «Філологічні науки»*. 2018. Вип. 1 (87). С. 148–152.
9. Юлдашева Л.П. Заголовок як текстовий і метатекстовий компонент. *Science and Education a New Dimension. Philology*. 2016. Вип. IV (21), 98. С. 56–59.
10. Іваничук Р.І. Мальви : роман, есей. Харків : Фоліо. 2018. 235 с.
11. Білик Н.Л. «Епіграф долі»: паратекстуальність роману М. Продановича «Сад у Венеції». *Слово і час*. 2014. Вип. 5. С. 90–96.
12. Гундорова Т.І. Післячорнобильська бібліотека: український літературний постмодерн. Київ : Критика. 2005. 263 с.

REFERENCES

1. Riffaterre, M. (1980). *Syllepsis*. *Critical Inquiry*, 6–4, pp. 625–638 [in English].
2. Genette, G. (1997). *Paratext. Thresholds of interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press, 427 p. [in English].
3. Genette, G. (1992). *The Architext : an Introduction*. Berkeley: University of California Press, 489 p. [in English].
4. Skoryna, L.V. (2019). “*Homin i vidhomin*”: *dyskurs intertekstual’nosti v ukrains’kij literaturi 1920-kh rokiv* [“Rumble and echo”: the discourse of intertextuality in Ukrainian literature of the 1920s.]. Cherkasy: Brama-Ukraina, 704 p. [in Ukrainian].
5. Sokol, M.O. (2011). *Poniattia paratekstu ta para tekstual’nosti v systemi suchasnoho literaturoznavstva* [The concept of paratext and paratextuality in the system of modern literary studies]. *Visnyk Zhytomyr’skoho derzhavnoho universytetu. Filolohichni nauky*, 60, pp. 218–221 [in Ukrainian].
6. Jenny, L. (1988). *Strategia formy*. *Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej*, 79/1, pp. 265–295. [in Polish].
7. Il’nyts’kyj, M.M. (2019). *Istoriia kriz’ pryzmu dukhovnosti: viziia Romana Ivanychuka* [History through the prism of spirituality: the vision of Roman Ivanichuk]. *Slovo i chas*, 5, pp. 14–20 [in Ukrainian].
8. Syzonenko, N.M. (2018). *Peritekstovi elementy romanu R. Ivanychuka “Cherlene vyno”* [Peritextual elements of R. Ivanichuk’s novel "Drilled Wine"]. *Visnyk Zhytomyr’skoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Filolohichni nauky*, 1 (87), pp. 148–152. [in Ukrainian].
9. Yuldasheva, L.P. (2016). *Zaholovok iak tekstovyy i metatekstovyy komponent* [Heading as a textual and metatextual component]. *Science and Education a New Dimension. Philology*, IV(21), 98, pp. 56–59 [in Ukrainian].
10. Ivanychuk, R. I. (2018). *Mal’vy* [Mal’vy]. Kharkiv: Folio, 235 p. [in Ukrainian].
11. Bilyk, N.L. (2014). “*Epihraf doli*”: *paratekstual’nist’ romanu M. Prodanovycha “Sad u Venetsii”* [“Epigraph of fate”: paratextuality of M. Prodanovich’s novel "The Garden in Venice"]. *Slovo i chas*, 5, pp. 90–96 [in Ukrainian].
12. Hundorova, T.I. (2005). *Pisliachornobyl’s’ka biblioteka: ukrains’kyj literaturnyj postmodern* [Postkhornobyl library: Ukrainian literary postmodernism]. Kyiv : Krytyka, 263 p. [in Ukrainian].